

**HEGEL'İN LIST DER VERNUNFT KAVRAMININ STOACI
PROVIDENTIA İLE GÖZDEN GEÇİRİLMESİ**

**A Review of Hegel's Concept of the 'Cunning of Reason' with Stoic
'Providentia'**

HÜSEYİN AYDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Mantık Anabilim Dalı,
Sakarya, Türkiye

Asst. Prof., Sakarya University Divinity Faculty, Philosophy and Religious Sciences, Logic
Department, Sakarya, Turkey

haydogan@sakarya.edu.tr
orcid.org/0000-0001-9125-5663

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 12 Şubat 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 25 Mayıs 2021

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2021

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.879298>

ATIF/CITE AS:

Aydoğan, Hüseyin, "Hegel'in List der Vernunft Kavramının Stoacı Providentia ile Gözden Geçirilmesi",
Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/ June 2021) 20/1: 29-52

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/hid>

A Review of Hegel's Concept of The 'Cunning of Reason' with Stoic 'Providentia'

Abstract

Stoicism is a school of thought that has been very influential in metaphysics and ethics in the history of philosophy. The following can be said in terms of the metaphysical views of the school: The entire universe is composed of two principles called active and passive. Matter is the passive one; the active is God immanent in the universe. But it cannot be said that there is an absolute distinction between the two principles. Because God has been conceived as an organism integrated with and contains the universe. God, as the good in himself, brought the universe into existence according to goodness and intentionality. For this reason, all the elements of the universe are divinely connected. Therefore, the stoic school argued for the existence of a divine power, a divine mind that covers the entire universe. Their ethical views also should be considered in this context. The principle of living by nature is organized according to the intention of being in harmony with God. Because of the teleological system in the universe, people also carry this intentionality. For this reason, people should see themselves as a part of the whole which they cannot be separated from and arrange their actions accordingly. At this point, the principle of living by nature means to see incidents as a manifestation of divine providence. Therefore, since they cannot resist the course of the world, people must show his/her consent and take everything with steadiness. They should reflect on what is happening in the world in a way that will be useful to him/her and derive lessons from it. The divine mind or providentia governing the universe will bring us to virtue and perfection, no matter how painful the events that happen to us, because this providence carries out an intention hidden behind these individual events. Since we cannot know the intention of this divine mind, it is up to people to learn from them.

Hegel's Concept of 'List der Vernunft', 'the cunning of reason', also touches on a similar point. Specifically, this concept, which the philosopher included in the philosophy of history, correspond to the Stoic divine mind, 'providentia'. Hegel's universal history works independently of individual interests and passions. This process follow a journey that will enable the mind/spirit to return to itself by liberating. Moreover, the thinker says that the history of the world consists of the divine mind's self-disclosure. This self-disclosure will go back to divine unity through historical phases. Individual interests and passions of historical characters for victory caused conflict on the stage of history. However,

universal history and divine minds keep themselves protected and unimpaired in the background. Thus the particular and the individual are sacrificed for the universal and the general. At this point, the concept of divine providence that Hegel uses, that is, 'die Vorsehung', manages all events in history teleologically. The concepts of 'providentia' in the Stoic philosophy and 'the cunning of reason' of Hegel are similar in terms of the plan to move the world to a better, more beautiful, and freer in the context of divine providence.

In this article, I tried to investigate Hegel's concept of 'the cunning of reason' in the light of the Stoic concept of 'providentia'. In this quest, which I limited with the philosophy of history, I wanted to point out how wars, disasters and destructions that have been the subject of history can be legitimized according to Hegel's thought. As a criticism, I touched upon Hegel's disregard for the emancipation efforts of the plantation slaves in Saint Domingue during his lifetime. In the journey of universal history and the divine mind, this enterprise of emancipation could offer a justification for Hegel's philosophy of history. At the same time, with this criticism, I tried to establish a connection with Hegel's concept of divine providence and the question of how to pay the compensation of events that brought pain and destruction in history.

Keywords: History of Philosophy, Stoa, Hegel, Providentia, The Cunning of Reason, Divine Providence.

Hegel'in 'List der Vernunft' Kavramının Stoacı 'Providentia' ile Gözden Geçirilmesi

Öz

Stoacılık, felsefe tarihinde metafizik ve etik alanında oldukça etkili olmuş bir düşünce okuludur. Metafizik görüşleri açısından şunlar söylenebilir: Tüm evren, etkin ve edilgen olarak iki ayrı ilkeden oluşmuştur. Edilgen olan ilke madde; etkin olan ilke ise evrende içkin Tanrı'dır. Fakat her iki ilke arasında mutlak bir ayrım olduğu söylenemez. Çünkü Tanrı, aslında evrenle bütünleşik, onu kaplayan bir organizma olarak tasavvur edilmiştir. Kendinde iyi olarak Tanrı, evreni de iyiliğe ve amaçlılığa göre mevcuda getirmiştir. O nedenle evrenin tüm unsurları, tüm mevcudat birbirlerine tanrısal olarak bağlanmışlardır. Dolayısıyla Stoa ekolü, tüm evreni kaplayan tanrısal bir gücün, bir tanrısal aklın varlığını savunmuşlardır. Etik görüşleri ise yine bu çerçevede değerlendirilmelidir. Doğaya uygun yaşama prensibi, Tanrı'yla hemâhenk ve muvafık olma amacına göre düzenlenmiştir. Çünkü evrendeki teleolojik sistem içerisinde insan da bu amaçlılığı taşımaktadır. Bu nedenle insan, kendisini,

ayrılmayacağı bütünün bir parçası olarak görüp, davranışlarını buna göre tanzim etmelidir. Bu noktada doğaya uygun yaşama prensibi, olayları tanrısal öngörünün bir tür gerçekleşmesi, tecellisi olarak görmek demektir. Bu yüzden, insan dünyanın gidişatına direnemeyeceği için ona rıza göstermeli ve her şeyi metanetle karşılamalıdır. Olup bitenleri, kendisine faydalı olacak ve ondan ders alacak şekilde yorumlamalıdır. Evreni yöneten tanrısal akıl veya providentia, başımıza gelen olaylar ne kadar elem verici olsa da bizi erdeme ve yetkinliğe ulaştıracaktır. Çünkü söz konusu öngörü, bu münferit olayların arkasında bizlerden gizli bir amaçlılığı yürütmektedir. Bu tanrısal aklın amacını bilemeyeceğimiz için insana düşen bunlardan kendisine ders çıkarmaktır.

Hegel'deki List der Vernunft yani aklın hilesi kavramı da benzer bir noktaya temas etmektedir. Özellikle düşünürün "Tarih Felsefesi"nde yer verdiği bu kavram, Stoacı tanrısal akıl, providentia sözcüğü ile örtüşmektedir. Hegel'in evrensel tarihi, bireysel ilgilerden ve tutkularından bağımsız olarak işlemektedir. Bu işleyiş, tinin özgürleşip tekrardan kendi kendine dönmeye varacak bir yolculuğu tazammun etmektedir. Bununla birlikte düşünür, dünya tarihinin tanrısal aklın kendi kendini açışından ibaret olduğunu söylemektedir. Bu açılış ve serimleniş, tarihi evrelerden geçerek yeniden tanrısal birliğe geri dönecektir. Tarihi karakterlerin zafer tutkusu ve bireysel hırsları tarih sahnesinde çatışmaya konu olmaktadır. Ancak evrensel tarih idesi ve tanrısal akıl bundan zarar görmeksizin kendisini arka planda mahfuz, korunaklı tutmaktadır. Dolayısıyla tikel ve bireysel olan, evrensel ve genel olan için gözden çıkarılmakta ve feda edilmektedir. Bu noktada yine Hegel'in kullandığı tanrısal öngörü kavramı, yani die Vorsehung tarih içerisindeki tüm olayları teleolojik olarak yani amaçlılık ilkesine mebni şekilde idare etmektedir. Stoa felsefesindeki providentia ile Hegel'in aklın hilesi kavramları, tanrısal öngörü bağlamında dünyayı daha iyiye, daha güzele, daha özgür olmaya taşıma planı, niyeti açısından benzerlik göstermektedir.

Biz bu çalışmada Stoacı providentia kavramının ışığında Hegel'in aklın hilesi kavramını soruşturmaya çalıştık. Özellikle tarih felsefesiyle sınırlandırdığımız bu soruşturmada, tarih sahnesine konu olmuş savaşların, felaketlerin ve yıkımların, Hegel düşüncesine göre nasıl meşrulaştırılabileceğine işaret etmek istedik. Eleştiri olarak ise Hegel'in kendi yaşadığı dönemde Saint Domingue'deki plantasyon kölelerinin özgürlük çabalarını görmeyişine hatta görmezden gelişine temas ettik. Halbuki evrensel tarihin ve tanrısal aklın yolculuğunda bu özgürlük hareketi, tam da Hegel'in tarih felsefesi uyarınca ona bir temellendirme, bir istidlal sunabilirdi. Aynı zamanda bu eleştiri ile birlikte tarihteki mevcut acı ve yıkım getiren hadiselerin fidyasının nereden ödeneceği

sorusuna dair yine Hegel'in tanrısal öngörü kavramıyla bağını kurmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Stoa, Hegel, Providentia, Aklın Hilesi, Tanrısal Öngörü.

Giriş

Stoa düşüncesinin felsefe tarihinin önemli uğraklarından biri olduğu kabul edilir. Mantık, fizik ve ahlak alanında hem kendilerinden önceki okulların öğretilerini tevarüs etmişler hem de Tanrı ve doğa birlikteliğini öne sürmekle panteist bir evren anlayışı içerisinde sayılabilecek özgün düşünceler geliştirmişlerdir. Bu çerçevede yer alması kaydıyla doğaya uygun yaşam ve erdem öğretileri söz konusu özgünlüğe delil sayılabilecek örneklerdendir. Evren yasalarına ve dolayısıyla doğaya uygun yaşam sürme fikri, Tanrı ve Doğa birlikteliği göz önünde bulundurulduğunda aynı zamanda Tanrı'ya tâbi olarak yaşama ve ona rıza gösterme fikrini de deruhte etmektedir.

Tüm Stoa felsefesinin ama özellikle de Geç Dönem (Latin) Stoacılığının özünü oluşturan üç temel kavram, insan yaşamının anlamını ve amacını ifade etmesi bakımından ayrıca önemlidir. Bunlar; *fatum*, *providentia* ve *fortunadır*.¹ *Fatum*, evreni idare eden mutlak zorunlu güç olup Tanrı'nın dahi tâbi olduğu karşı gelinemez bir yasadır. *Providentia* ise, Tanrı'nın tüm evrene ve yarattıkları üzerine olan ilahi gücüdür. Tıpkı *fatum* gibi o da zorunlu bir yasa barındırır ve en temelde mevcut her şeyin bir gayelilik ilkesi altında işlerliğine ve evrenin kusursuzluğuna delalet eder. *Providentia* ile *fatum*'un nerdeyse birbirini andıran bu anlam katmanlılığının içerisinde ilkinin ikinciden şahsılık taşımakla yani Tanrı'nın ilahi önbilgisi-öngörüsü ve/veya Tanrısal akıl olmakla ayrıştığı belirtilebilir.² Yani *providentia*, bu noktada evrenin düzenliliğini ve her şeyin bir gayeye uygun olarak işleyişini öngören Tanrı'nın iyiliğidir denilebilir. Özellikle Seneca'da bu kavram, evreni tehlikelerden koruyan tanrısal bir kimliğe dönüşür. Son kavram olarak *fortuna* ise insanın yapıp etmelerinde ortaya çıkan kötü ve iyi olarak tanılanabilecek bir talihtir. *Fortuna* evren yönetiminde söz sahibi olmamakla birlikte insanın yaşamında belirgin bir güçtür ve insan erdemli yaşama sayesinde kötü talihini iyiye çevirebilir.³

¹ Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 20-24.

² Arnold'dan aktaran Aysun Kara, *Seneca'nın Epistulae Morales'inde Fatum, Providentia ve Fortuna Kavramlarının Çözümlemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 86.

³ Elif Burcu Özkan, "Seneca'nın Tanrı Anlayışı", *Filiz Öktem Armağanı* (içinde), (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014), 207.

Antik Çağ'daki talih-yazgı anlayışı üzerine kapsamlı çalışmasında Enders, Stoacı talih anlayışının mümeyyiz vasfının “evrensel kozmolojik sebepliliğe dayalı bir determinizm fikri” yani “aralarında boşluk bulunmayan sebepler zinciri” olduğunu söylemektedir.⁴ Yine benzer şekilde Stoa okulunun kurucularından Khryssippos'a göre yazgı, aşağıda ayrıntılarıyla irdeleyeceğimiz üzere tam da Hegelci anlamda, her şeyin üzerinde hüküm süren dünya yasasından, tininden [*Weltlogos*] başkası değildir. Öyle ki bu yasa-tin, halkaları arasında hiçbir boşluk taşımayan sebepler zinciri içerisinde yasayla düzenlenmiş bir devamlılığı ve geçmiş, şimdiki, gelecek zaman içerisindeki tüm eşya ve hadiselerin bağlantısını belirlemektedir.⁵ Yani Stoa düşüncesine göre, her şey bu yasa uyarınca vuku bulmakta ve her şey bu yasanın tahakkümü altında birbiriyle bağlantılı, akraba [*cognatus*] olmaktadır. Ezcümle Stoacı bu yasayı belki de en güzel şekilde tarif edecek olan Seneca'nın şu deyişidir: “*Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.*” Yani “bilge, ancak eylemlerinin dünya ile iltisakına dair derin kavrayışı sayesinde yazgıyı, yasayı takip edebilir; lakin bilge olmayan, budala ise o yazgı tarafından sürüklenir.”⁶

Makalemize konu edindiğimiz bahsi geçen kavramlardan *providentia*'nın, Hegel'in tarih felsefesiyle ilgisini ise *der List der Vernunft* kavramı ile kurmaya çalışacağız. Aklın hilesi olarak tercüme edebileceğimiz bu kavramın, Alman düşünürün kendine özgü tarih felsefesinde oldukça önemli bir yeri vardır. Bu tarihin seyri içerisinde Tanrısal aklın kendisini, insanların mücadelelerinden vareste tuttuğu, tüm savaş ve felaket hallerinde dahi Tanrısal aklın arka planda korunaklı kalarak evrenin gayelilik ve özgürlük yolunda işleyişini sürdürdüğü anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda öncelikle *Providentia kavramını* inceleyeceğiz. İkinci bölümde Hegel'in 'aklın hilesi' kavramını işleyecek ve sonuç kısmında ise Hegel'in tarih tezine dair yine bu kavram çifti ışığında eleştirel bir yaklaşım geliştirerek bir sonuca varmaya çalışacağız.

⁴ Markus Enders, “Das Schicksal in der Antike und seine Bedeutung für das Machbarkeitsdenken heute”, *Imago Hominis* 18/2 (2011), 126.

⁵ Enders, “Das Schicksal in der Antike und seine Bedeutung für das Machbarkeitsdenken heute”, 126.

⁶ Enders, “Das Schicksal in der Antike und seine Bedeutung für das Machbarkeitsdenken heute”, 126. Stoa düşüncesinde bu izahın dışında görece hazmedilmesi daha ağır olabilecek bir analogi daha vardır: Köpek benzetmesi. Bağlı bir köpek, giden bir arabanın arkasından nasıl gelmek isterse ve gidilecek yere nasıl götürülürse insanın yazgı tarafından belirlenen dünyadaki yapıp etmeleri de işte böyledir. Onun spontane eylemleri zorunluluk ile örtülecektir. Ancak ayak diretip de arabanın arkasından gitmek istemezse, her halükârda yine de buna zorlanacak ve sürüklenecektir. Bk. Julia Wildberger, *Seneca und die Stoa: Der Platz des Menschen in der Welt*, (Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 2006), 294.

1. Providentia

Tanrısal öngörü-önbilgi, Tanrısal akıl olarak karşılanan bu sözcük etimolojik olarak tam tamına Latince *pro + videre*⁷ yani önce/ön + görme/görüş demektir. İstilahî olarak ise ilahi bir aklın evreni idare etmesi şeklinde özetlenebilir. *Providentia* sözcüğünün Stoa felsefesinde özellikle Seneca'da içerdiği anlam çok yönlüdür. Kişi, eğer Tanrı'nın öngördüğü şekilde yaşamını sürdürür ve kötü kaderinden yakınmazsa, dünyevî kazançlara ve zevklere önem vermeyip aklının doğrultusunda davranırsa tanrısal akılla bir olur.⁸ Stoa düşüncesine göre dünya üzerinde olup biten her şey, bu öngörüye uygun olarak gerçekleştiğinden insanlar, başlarına gelen kötü olaylar veya daha tümel ifadeyle kötülöklere karşı yakınmamalıdır. Bizler, bu olayları, ancak bizi iyiliğe veya daha erdemli yaşantıya sevk etmesi gereken fırsatlar olarak görebiliriz. Çünkü Tanrısal akıl bizim kestiremeyeceğimiz şekilde bize bu sahneyi hazırlamaktadır. İnsanın başına ne gelirse gelsin bu, Tanrı-evren birlikteliğinin bir sonucudur ve *providentia* ile hazırlanır. Onun ise iyilikten başka bir gayesi yoktur. Stoa düşüncesindeki başa gelen her şeye karşı sabır ve metanetle yaklaşma fikrinin köklerini bulabileceğimiz bu izlek, aynı zamanda Stoacılıkta doğaya uygun yaşama fikri ile ilkel güdü *oikeiosis*⁹ çatışmasını da sulhe kavuşturmaktadır. Zira aslında insan, bu ilkel güdü sayesinde varlığını sürdürür ve seçimlerini, seçimlere dayalı eylemlerini bu güdünün üzerine kurarak sorumluluk bilinci kazanır.¹⁰

Providentia, bu tazammunları ile birlikte düşünüldüğünde insan iradesini aşan bir Tanrısal aklın yöneticiliğine rıza ve her ne olursa olsun en sonunda onun her şeyi iyiliğe müncer kılışına muvafakati dile getirmektedir. Salt bu nedenden ötürü Stoacı *providentia* anlayışına "optimist teleoloji"¹¹ tarifinde bulunulmuştur. Yani *providentia*'nın faaliyeti, "muntazam, armonik bir bütünlük husule getirmekle, dünya üzerindeki kötüye de yeterli bir açıklama sunmuş olmaktadır. Çünkü her köşesine *Logos-tanrısal aklın* sinmiş olduğu evrenin bütüncül rasyonel yapısına duyulan güven bize şunu öğretmiştir: dünya üzerindeki kötölük, bu bütünlüğün zorunlu ve kaçınılmaz mütemmim

⁷ Grekçe: pronoia.

⁸ Özkan, "Seneca'nın Tanrı Anlayışı", 203.

⁹ Oikeiosis: Latince kendinin kılma, sahip olma, temellük, nefsinin müdafaa. Kavramın odağında yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bk. Ahmet Faruk Çağlar, Stoacı Oikeiosis Öğretisi (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹⁰ Melike Molacı, "Stoa Felsefesinde 'Doğaya Uygun Yaşama'nın Anlamı", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (2020), 207.

¹¹ Ursel Wicke-Reuter, *Göttliche Providenz und menschliche Verantwortung bei Ben Sira und in der Frühen Stoa*, (Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 2000), 42.

cüzüdü.”¹² Dolayısıyla kelimenin tam anlamıyla evrene tanrısal bir fizik telakkisi zaviyesinden bakıldığından, kötülüğün mevcut olduğunu iddia etmek bir oksimoron oluşturacaktır.

Hal böyle olduğunda bu optimist teleoloji uyarınca kişi, evrensel yasayla ve dolayısıyla Tanrısal akıl ile bütünleşecektir. Bu boyun eğme hali, evrenin en başından iyilikle olan belirlenişinin zaman içerisindeki tecellisine kendini bırakmayı ifade etmektedir.¹³ İnsan kaderindeki acılardan dolayı yakınmamalı, Tanrı'nın öngörülerine güvenmeli, onun bir parçası olan akli gönüllü bir şekilde izlemelidir.¹⁴ Bu gibi hadiselerle sınanmamış bir insan, *providentia* tarafından kendisine güçlü ve erdemli olma fırsatı verilmemiş insandır.

Cicero (106-43), *De Natura Deorum - Tanrıların Doğası* adlı eserinde *providentia* kavramını doğanın düzenliliği ve gayeliliği ile ilişkilendirir. Ona göre her türden canlı varlığın yaşantısı izlendiğinde, vadiler, dağlar, denizler, nehirler gözleendiğinde hepsi bizi, Tanrısal bir aklın varlığını kabule götürmektedir. Tanrısal bir zihin ve irade, esenlik vermek ve koruyup gözetmek amacıyla bu dünyadaki her şeyi hayret verici bir biçimde yönetmektedir.¹⁵ Fakat ilginçtir Cicero, aynı eserinde Cotta adlı karakterine bu kavrama dair oldukça güçlü –ne yazık ki devamı kayıp olan– karşı argümanlar da ileri sürdürtür:

“[...] şu sizin tanrısal öngörünüz akli sapıkça ve ahlaksızca kullanacaklarını bildiği kimselere veriyorsa, o da suçlanmalıdır. Belki *tanrısal öngörünün* bunu bilmediğini söyleyeceksiniz. Ah keşke söyleyebilseydiniz! Ama buna cesaret edemezsiniz, çünkü onun adının sizin için ne kadar önemli olduğunu çok iyi bilirim.”¹⁶

Ve daha ileride:

“Diyorsunuz ki işte bütün bu maddeyi biçimlendiren ve yönlendiren *tanrısal öngörüdür* ve *tanrısal öngörü* ne yöne hareket ederse etsin, istediği her şeyi gerçekleştirebilir. Öyleyse *tanrısal öngörü* ya neler yapabileceğinin farkında değil ya insanların işine hiç karışmıyor ya da insanlar için neyin en iyi olduğuna

¹² Wicke-Reuter, *Göttliche Providenz und menschliche Verantwortung bei Ben Sira und in der Frühen Stoa*, 42.

¹³ Özkan, “Seneca'nın Tanrı Anlayışı”, 205.

¹⁴ Özkan, “Seneca'nın Tanrı Anlayışı”, 207.

¹⁵ Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. Çiğdem Menzilioğlu (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), 301.

¹⁶ Cicero, *Tanrıların Doğası*, 403. Ayrıca bk. Sabriye Akoğlu, *Cicero'da Tanrı, İnanç ve Yazgı- Özgür İstenç'te Assensio'nun Yeri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 112.

karar veremiyor. Diyeceksiniz ki ‘Tanrısal öngörü insanlarla tek tek ilgilenmez.’ Hiç şaşırtıcı değil; kentlerle de ilgilenmez ki. Kentler ne ki? Ne uluslarla ilgilenir ne soylarla. Bunları bile küçümsüyorsa, insanoğlunu küçümsemiş çok mu?”¹⁷

Stoa düşüncesinde bu itirazların bir temelini de olduğu söylenebilir. Zira Cicero, aynı eserinde Tanrı'nın, tek tek kişilerle ilgilenmediğini ve tümel olarak insanlık ile ilgilendiğini söylemektedir.¹⁸ Aynı düşünce Seneca'da (4-65) da hakimdir: “[...] zaten tanrılar için bireylerden çok insan soyu önemlidir.”¹⁹ Stoa düşüncesinde Evren-Tanrı anlayışının, bu meyanda tüm insan soyuyla tümel olarak ilgilenmesi zorunlu bir sonuç gibi görünmektedir. Bu nedenle bütün bunlar, insanlara, başlarına gelen türlü tehlike ve musibetleri, *providentia*'nın değiştirilemez ve karşı konulamaz eseri olarak görüp onlara kendi erdemini ortaya çıkartmaya yarayan bir vesileler olarak tanıyıp boyun eğmesi için tavsiye edilir. Örneğin “savaş kötüdür ama dünyayı gereksiz bir nüfustan temizlemesiyle aynı zamanda iyiye dönüşür.”²⁰ Seneca, bu fikri başka cihetlerden de ele alıp destekler. Ona göre zaten “Tanrı iyi insanı, keyif içinde yaşatmaz; onu sınar, sertleştirir ve kendisi için hazırlar.”²¹ O nedenle erdemli insan, bu üzerine akın akın gelen felaketler karşısında dimdik durmalı ve her talihsizliği, adeta bir vergi tahsildarı gibi insanlardan erdem hasat eden Tanrı'ya yakınlaşma için bir fırsat saymalıdır.²²

Seneca, *Diyaloglarının* 1.1.5'de yer verdiği metafizik bir ilke ile *Providentia*'ya getirmiş olduğu açıklama yine savımızı destekler niteliktedir: “*non miscentur contraria.*” Yani karşıtlar, birbirine karışmaz.²³ Wildberger'e göre Senecacı *Providentia*, iyi insanları kayba uğratmaz, onlara zarar vermez. Zira Tanrı ve tanrısal öngörü, tıpkı iyi insanlar gibi iyinin bizatihi kendisidir, iyiliktir. İyilik ise iyi olana esas itibarıyla zaten hiçbir zarar vermez, kayba uğratmaz. Dolayısıyla tanrısal öngörü, salt olarak iyiliğin tazammununda bulunduğu için kötü yahut kötülüğe müteallik herhangi bir unsur asla bu öngörüye karşı gelemmez, karşı koyamaz.²⁴ Kısaca bu tanrısal öngörünün, Stoa düşüncesi kapsamında iyiye ve/

¹⁷ Cicero, *Tanrıların Doğası*, 439.

¹⁸ Cicero, *Tanrıların Doğası*, 335.

¹⁹ Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, 45.

²⁰ Kara, *Seneca'nın Epistulae Morales'inde Fatum, Providentia ve Fortuna Kavramlarının Çözümlemesi*, 40.

²¹ Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, 37.

²² Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, 35.

²³ Wildberger, *Seneca und die Stoa: Der Platz des Menschen in der Welt*, 286.

²⁴ Wildberger, *Seneca und die Stoa: Der Platz des Menschen in der Welt*, 286.

veya iyiliğe herhangi bir zarar vermesi, onu kayba uğratması kabul edilebilir değildir.

Hatta bu noktada Seneca şunu da söyler: Yaşamını, bolluk, zenginlik, refah içerisinde geçiren insan hayıflanmalıdır; çünkü Tanrı'nın sevdiği bir insan değildir; ona erdemini sergileme fırsatı tanımamıştır, kendisini terbiye etmeye layık görmemiştir.²⁵ Bu lütuf içerisinde olma hali; haddizatında *providentia*'da saklı olan gelecekteki felaketine, zelil durumuna direnebilecek bir güç temrinine, provasına sahip olamayacağına delalet etmektedir. O nedenle Seneca'ya göre Roma uygarlığının erişemediği tüm göçebe kavimler; çorak toprak, uygunsuz iklim ve vahşi yaşam şartları içerisinde güçbela hayatta kalabilen insanların haline acımamak gerekir. Çünkü doğaya uygun yaşantıyı alışkanlık edinen hiçbir şey acınacak halde değildir; ilkin zorunlulukla yapılan şeyler, yani bu yaşam koşulları, bir zaman sonra yavaş yavaş zevk vermeye başlayacaktır.²⁶ Bütün bunlar, *providentia*'nın özellikle iyi insanlar için öngördüğü sağlama ve güçlü bir insan kılma planıdır. Diğer taraftan zenginlik ve refah içerisinde yaşayan insanlar, aslında yapay ihtişamlarının altında yüreklerinde sakladıkları derin ve kesif bir bozulmuşluk hali ile tasvir edilir. Zengin olanlar, servetlerini dağıtmalı; kölelerini, hizmetçilerini azat etmelidirler. Değerli taş ve madenler bundan ötürüdür ki, kerih görmemiz için Tanrı tarafından ayaklarımızın altına, toprağa gömülmüştür.

Nitekim Stoa felsefesindeki üçüncü güç olarak *fortuna*'nın, bu noktada insanların bireysel hırs ve tutkularını kamçılacak şekilde ortaya çıktığını da belirtmemiz gerekmektedir.²⁷ Kıskançlık, rekabet hissi, bedensel hırs ve tutkular, bir kez etkisi altına almaya görsün; insan, kanaatkâr doğasından kolayca vazgeçip daha fazlasını elde etmeye yönelecektir.²⁸ Seneca, bu nedenle insana, fukaralığın doğal yasaya göre düzenlenmiş bir zenginlik olduğunu söyler.²⁹ Bu minvalde ahlaki yozlaşma, erdemli olma dolayısıyla aklının hakimiyetinde yaşama ilkesinden sapmış insana, *fortuna*'nın bütün zevk ü

²⁵ Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, 63.

²⁶ Seneca, *De Providentia – Tanrısal Öngörü*, 69.

²⁷ "Tüm mal, mülk, servet bütün bunların hepsini fortuna'ya borçlu insan." Seneca, *Ahlaki Mektuplar – Epistulae Morales*, çev. Türkan Uzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 209.

²⁸ Kant'ın şu sözlerini buradan ilham aldığı söylenebilir. "Kıskançlık, tahakküm hırsı, açgözlülük ve buna bağlı düşmanca eğilimler, insanlar arasında olduğunda onun kanaatkâr doğasına hücum ederler. Artık bunların kötülüğe batmış ve yoldan sapmış örnekler olarak farz edilmesine ne gerek var! Onların karşılıklı olarak birbirlerinin ahlaki doğalarını yozlaştırmaları ve birbirlerine kötülük yapmaları için var olup etrafta bulunmaları ve insan olmaları yeterlidir." Bk. Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, haz. Karl Vorländer (Leipzig: Felix Meiner Verlag, 1922), 106.

²⁹ Seneca, *Ahlaki Mektuplar – Epistulae Morales*, 80 ve 60, 65.

sefaya, sefahate, kötülöklere giden yolları açmasıyla ortaya çıkmaktadır.³⁰ Çünkü *fortuna*'nın sağladığı mal-mülk, şan-şöhret gibi imkanlar, fırsatlar; haddizatında salt maddidir [*materiell*] ve hiçbir ideal [*ideell*] nitelik taşımazlar. Dolayısıyla değişime, *develana* ve *rast gitmeye* tâbidirler; bu nedenden ötürü süreklilik ve kararlılık da göstermezler.³¹ İnsan ancak kendi erdemlerine yoğunlaşarak -ki bunlar maddi ve rastlantısal değildir- söz konusu değişim çarkının ve baht dönüşünün dışında kalabilir, böylelikle muhtemel kötü sonlardan kendini koruyabilir. Çünkü ancak bu erdemler, *fortuna*'nın eriminden ve isabetinden ârîdirler. Bu nedenle insanın, kötü talihin getirdiklerinden kaçınması için bireysel tutku ve bedensel hazlarından vazgeçmesi, evrensel akıl olan *providentia* ile taşıdığı ortak öz olan bireysel aklını onların üzerinde hâkim kılması gerekmektedir.

Aslına bakılacak olursa Stoa felsefesinde bu tavsiyeler, bir tür *providentia*'nın *teodisesine*, haklı çıkarılışına hizmet etmektedir. İçinde yaşadığımız evren yaratılabilecek en iyi evren olduğu için ve dolayısıyla evrenin teması ile farkına varılabilecek *providentia*'nın gücü bizlere, ondaki yaratılmış her şeydeki yararlılık, uyum, güzellik ve iyilik ilkesini keşfettirecektir. Çünkü *providentia*, evreni sarıp sarmalayan, onu iyilikle ve adaletle yöneten, her şeyi birbiriyle hemâhenk olacak şekilde planlayan, öngören Tanrısal bir akıldır. Özellikle Seneca'da *providentia*, iyilik, erdem sahibi ve lütufkar olmak gibi bir veçhe de kazanır. Böylelikle başlarına gelen felaket ve kötülöklere yakın olan bireyler, sorunu *providentia*'da değil kendi eylemlerinde ve bakış açılarında aramaları gerektiği sonucuna yönlendirilir. Çünkü evrensel, Tanrısal akıl her şeyi eşsiz güzellik ve uyum içerisinde planladığı için söz konusu öngörü adını almaya layıktır.³²

Bu noktayı, Wildberger'in kapsamlı çalışmasından şöyle de izleyebiliriz: "Stoa'nın Tanrısı, muazzam bir koro şarkısı yöneten koro şefi gibidir; hatta bir ilahi, öyle ki kozmosun tüm parçaları o koro içinde *sympathie* ile birlik bütünlük sağlamakta, aynı güftede ve aynı melodide bir ahenk bulmaktadırlar. Belki yer yer bireye sesi, hatalı nağme çıkartıyormuş veya söylenmesi gereken kimi

³⁰ Seneca, *Ahlaki Mektuplar – Epistulae Morales*, 247, 265 ve 266, 233. [Fortuna,] ... bir bakarsın, kendi ellerimizi kendimize karşı çağırıp kullanır, bir bakarsın kendi gücüyle yetinerek işleyeni bilinmeyen tehlikeler çıkarır ortaya... Zevklerin içinden acı nedenleri doğar, bize huzurun güvencesi olan şeyler korkuya dönüşür. s. 282, 283. [Fortuna'ya] ... senden dilediğim bir şey yok, kendimi senin ellerine kapıp koyvermiş değilim. İşte bu, kaderi [fortuna] yaya bırakmak demektir. s. 295-296. Fortuna'nın pençesinden kurtulmak için fukaralık ve açlığın övülmesi için bk. s. 299.

³¹ Joerg O. Fichte, "Providentia – Fatum - Fortuna", *Das Mittelalter* 1/1(1996), Akademie Verlag, 7,8.

³² Cicero, *Tanrıların Doğası*, 221.

mısrarlar atlanıyormuş gibi gelebilir; ancak Tanrı'nın sevk ve idaresi altında parçaların tüm hareketleri, göz alıcı güzellikte kusursuz, armonik bir bütünlük halinde uyuşmaktadır."³³

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, Stoa düşüncesinde *providentia*, Tanrısal akıl, öngörü olarak evreni yönetmekte ve bireylerin başlarına gelen türlü felaket ve musibetlerden âzâde olarak yasasını icra etmektedir. Bu noktada insanların başına gelen türlü kötülük ve felaketler Stoa düşüncesinde üç formülasyonla çözüme kavuşturulur.

- a) Felaketler, insanların bireysel hazları ve bedensel tutkularının güdümünde ortaya çıkar.
- b) Felaketler yoktur, bunlar aslında erdemli ve iyi insanı terbiye edici vasitalardır.
- c) Felaketler yoktur, bunlar *providentia*'nın iyi, hayırhâh ve adil doğasıyla çelişir. İnsanın, bakış açısını ve bulunduğu mevzii değiştirmesi gerekir.

Şimdi bu değerlendirmelerden hareketle Hegel'in "Tarih Felsefesi"ndeki *aklın hilesi* kavramına geçmek istiyoruz.

2. Aklın Hilesi

Alman idealist felsefe geleneğinin büyük düşünürü G. W. F. Hegel (1770-1831) bilim dallarının neredeyse her alanında eser veren klasik filozof ekolünün son örneklerindedir. Onun, G. Vico (1668-1744) ile başlatılabileceğimiz yeni tarih felsefesi geleneğinin başlıca temsilcisi olduğunu belirtebiliriz. Özellikle tinin [*Geist*], zamanın seyri içinde doğadaki tutsaklık halinden kurtuluşuna olan yolculuğu şeklinde kabaca özetleyebileceğimiz bu tarih felsefesi argümantasyonu, zengin bir literatüre kaynaklık etmiştir. Ona göre tinin bu yolculuğu, kendi bilinç ve özgürlüğüne erişmeye giden bir süreç içerisinde kurgulanır: Tinin kendi başınlığı, ardından doğada kendi kendini gerçekleştirmesi ve son olarak kültür ve tarih dünyasında kendini yeniden bulması şeklinde üç basamaklı bir ilerleyişi kapsamaktadır.³⁴ Dünya tarihini bu şekilde özgürlük bilinci içinde ilerleme süreci olarak sunan Hegel, tarih sahnesini de tinin kendi özünü açtığı, kendini dışa vurduğu bir alan olarak takdim eder. Bu ilerleyiş içinde olma hali aynı zamanda dünya sahnesinde yer

³³ Wildberger, *Seneca und die Stoa: Der Platz des Menschen in der Welt*, 300.

³⁴ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap, 2016), 125.

alan kavimlerin de devlet olmaya giden bir yetkinleşme sürecini kapsamaktadır. Çünkü Hegel için özgürlük, devlette somutlaşır.³⁵

Dünya tini, Doğulu, Grek ve Roma devlet tipolojilerinde tecessüm ederek ilerlemesiyle son olarak Hıristiyan-Germen devlet şeklinde en üstün formunu kazanır. Bu ilerleyişin ölçütünü özgürlük olarak belirleyen Hegel, Doğu'da tek kişinin yani hükümdarın özgür [monarşi], Grek ve Roma'da birkaç kişinin özgür [oligarşi] ve Hıristiyan-Germen dünyasında ise herkesin özgür [demokrasi] olduğunu ileri sürer. Tüm bu gerçekleştirmelerin ve ilerlemelerin nihayetinde son tahlilde tin, başlangıcındaki Tanrısal birliğe, Tanrısal akla geri dönecektir. Çünkü tarihte ilerleyen dünya tini haddizatında Tanrı'nın aklının kendini açısından başkası değildir ve dolayısıyla tarihe, Tanrısal akıl egemendir.³⁶ Demokrasi düzeni içerisindeki akla dayalı yasaya bağlılık ve akıl devleti oluş da bu somuttan soyuta doğru ilerleyişin bir teminatıdır. Tinin, kendinde amaç olan Tanrısal akla dönüşü ve bir oluşu aynı zamanda tarihin akışına bir amaçlılık ilkesi de vermiş olmaktadır. Çünkü Tanrı'nın dünyada öngördüğü eylem, tinin kendini gerçekleştirmesi ve özgürleşmesi, yeniden kendine dönmesidir.³⁷ Hal böyle olduğunda tarih nesnelere, aslında Tanrısal aklın bu öngörüsünün tahakkuk vasıtalarıdır. İşte tam bu noktada çalışmamıza konu edindiğimiz Stoacı *providentia* ile Hegel'in *aklın hilesi* dediği kavramın bağlamı gün yüzüne çıkmış oluyor.

List der Vernunft [aklın hilesi] kavramı, Hegel'in Tarih felsefesi üzerine verdiği derslerde şu bağlamda kullanılmıştır:

“Tutkunun tekil çıkarı [özel ilgisi], böylelikle tümelin [evrenselin] işleyişinden koparılamaz; çünkü o tekil ve belirlenmiş olan ve onun olumsuzlanmasından ortaya çıkarak tümel olanı intaç eder. Birbirleriyle çatışanlar tekil olanlardır ve bunlardan bir kısmı yok olup gider. Karşıtlık ve çatışma içinde olan ve dolayısıyla kendisini tehlikeye atan tümel ide [evrensel Tinin gizilgüç hali] değildir. O kendisini, saldırıya uğramamış ve zarar görmemiş bir biçimde arka planda mahfuz tutar. İşte bu, aklın hilesi denilen şeydir ki, söz konusu tutkuları kendisi için işletir. Onunla mevcudiyet sahasına çıkan

³⁵ G. W. F. Hegel, *Eserlerinden Seçmeler*, çev. Nejat Bozkurt (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014), 174.

³⁶ “Bu iyi, bu akıl, somut tasavvuru içerisinde Tanrı'dır. Tanrı'dır dünyayı yöneten; onun yönetiminin, hükümlerinin içeriği, planının icrası ise dünya tarihinin kendisidir.” Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, haz. F. Brunstäd (Leipzig: Reclam Verlag, 1924), 20. Ayrıca bk. Özlem, *Tarih Felsefesi*, 129.

³⁷ G. W. F. Hegel, *Eserlerinden Seçmeler*, 173.

zarara ve kayba uğrar. Çünkü o, bir kısmı ile yok sayan [selbederken] diğer kısmı ile olumlayan [sübuta erdiren] bir fenomendir [tezahürdür]. Ekseriyetle tikel olan, tümel olana karşı önemsizdir ve bireyler aldananlardan olur, feda edilirler. [Evrensel] ide, varoluşun ve faniliğin bedelini kendinden değil bireylerin tutkularından öder.”³⁸

Görüldüğü üzere, tarihin seyri Hegel düşüncesine göre diyalektik olarak iki cihetten izlenmektedir. İlki birey olarak insanın ferdi tutkuları, çıkarları ve hamleleri ile sürüklenen tikel yön; diğeri ise bunlarla kendisini etkinleştiren ama ilkinin bilinci dışında seyreden evrensel yön. Evrensel tin yani Tanrısal akıl; komutanlar, liderler ve benzeri tarihi figürlerin tarih sahnesinde zafer tutkusu, tahakküm hırsı ve yönetme arzusu ile faaliyette bulunduğu esnada kendisini gerçekleştirmekte, ide haline yabancılaşmasından kurtulmaya giden süreç içerisinde özgürleşip kendinde amaç haline rüçü etmektedir. Örneğin Hegel’e göre, Büyük İskender, Sezar ve Napolyon gibi dünya tarihine mal olmuş karakterler evrensel tinin gerçekleşme vasıtalarıdır. Bu karakterler savaşarak şan ve şöhrat açıklıklarını giderirken evrensel tin kendine hanel getirmeksizin kalmakta ve Niji’nin ifadesiyle adeta Tanrısal bir öngörü [*die göttliche Vorsehung*] gibi süreci idare etmektedir.³⁹

Hegel’de aklın hilesi ve Tanrısal öngörünün hilesi [*List der Vorsehung*] aynı anlama gelmektedir. Hatta Hegel eserlerinde bu kavramın izini süren Niji’ye göre *Tanrısal öngörünün veya Tanrısal amaçların mutlak hilesi ve akliliğin karakteri* kavramları da aynı bağlamda kullanılmaktadır.⁴⁰ Yani bu, tarihin ilerleyişi içinde örtük bir amaçlılık [teleoloji] taşıyan tinin idesinin açıklanmasından başkası değildir. Bu nedenledir ki Hegel’in, olması gereken felsefi tarih telakkisi için bize tavsiye ettiği şey, akliliğin dünya üzerinde

³⁸ Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 18. Köşeli parantez içindeki eklemeler bana aittir.

³⁹ Yoshihiro Niji, “Hegels List der Vernunft und die zweckmässige Tätigkeit”, *Hegel Jahrbuch* 1 (2012), De Gruyter Verlag, 151.

Burada elbette bahsi geçen tarihi figürlerin, gerçekten de görünmez planlı işleyişten habersiz olup olmadığı bir problematik olarak karşımıza çıkar. Hegel’in buraya dair ifadelerinin çelişkili olduğu söylenebilir. Kimi yerde bu figürlerin aklın hilesinden bihakkın haberdar olduğu, kimi yerde sadece içgüdüsel olarak haberdar olduğu, kimi yerlerde ise hiç haberinin olmadığı öne sürülür. Bu temanın tartışıldığı çalışma için bk. Shlomo Avineri, “Tarih: Özgürlük Bilincine Doğru İlerleme”, çev. Güçlü Ateşoğlu, *Tarih Felsefesi*, haz. Güçlü Ateşoğlu (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012), 237-238.

⁴⁰ Niji, “Hegels List der Vernunft und die zweckmässige Tätigkeit”, 151 ve 156. Başka bir çalışmada Karl Löwith’e göre Hegel’in aklın hilesi kavramı, “ilahi öngörünün rasyonel dışavurumu [a rational expression for divine providence]” olarak açıklanmıştır. Bk. Kiho Nahm, “Hegels Begriff der List”, *Tijdschrift voor Filosofie* 78 (2016), 334.

varoluş sahasına çıkışını izleyecek şekilde tarihi ele almamızdır; yoksa arzular ve eylemlerin görünürlüğe geldiği olayların silsilesi olarak değil.⁴¹ Dolayısıyla birey olarak insandan kendini başarıyla gizleyebilen bu Tanrısal öngörü, bu Tanrısal akıl; tarih karakterlerinin bireysel arzu ve tutkularında zımnen içerilmekte ama tüm bu olup bitenlerden hasar almaksızın kendinde amaç haline ilerlemektedir. Bütün bunlar olup biterken tarihi karakterler, bireysel arzu ve ihtiraslarının kurbanı olarak silinip gitmekte sadece arkalarında *muzaffer*, *şanlı*, *büyük* gibi nâmlar kalmaktadır. Pekâlâ bu nâmları bırakamadan geçip giden, tarihi karakterlerin bireysel çıkar ve ihtiraslarına cebren boyun eğmiş olan, bu uğurda oradan oraya sürüklenen adı sanı bilinmeyen pek çok kavmin fertlerinin kefareti nereden tazmin edilecektir? Belki daha önemlisi bu karakterlerin hışmına, zecrine uğramış olan mazlum halkların ölümleri, yoklukları, acıları nereden ödenecektir? Zulmün tarihinden, tarihin zulmüne dönüşü besleyecek bütün bu diskurlar, Tanrısal öngörü veya Tanrısal akıl ile nasıl telif edilebilecektir? Bu sorular, Hegel'in suskunluğu içinde kaybolup gitmek zorundadır. Bu soruları daha yakından etüt etmeye geçmeden önce, son olarak kavramsal bütünlüğü tamamlamak istiyoruz.

3. Aklın Hilesi – die Vorsehung ve Providentia

Hegel'in tarih felsefesinde *die Vorsehung* kavramı, yer yer "Tanrısal" ön takısı ile birlikte yukarıda da belirttiğimiz üzere evrensel akıl, Tanrısal tin anlamında kullanılmaktadır. Hegel, özellikle bu akılı tarifetmeye çalışırken Grek düşüncesinden Anaxagoras'ın *nous* kavramını ödünç alır ve bunun Sokrates ile birlikte başlayarak her şeyi tesadüfler zincirine bağlayan Epikuros dışında tüm felsefe tarihinde hüküm sürdüğünü belirtir.⁴² Platon'dan alıntılarla Sokrates'in dilinden şunları zikreder:

"Tekil olanda, kendi tekil amacını, bütün olanda kendi tümel, evrensel amacını gösterecek şekilde doğayı akla uygun şekilde şerh ettirecek bir öğretmen bulduğum için çok sevinçliyim. Bunu hiçbir şeye değişemem. Ve fakat bir o kadar da hayal kırıklığına uğramıştım Anaxagoras'ın metinlerine büyük bir iştiaqla daldığımda karşıma çıkan şeyleri görünce: hava, esîr, su benzeri harici nedenleri, aklın mevkiine geçirmişti."⁴³

⁴¹ Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 32.

⁴² Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 7.

⁴³ Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 7.

Sokrates'in Anaxagoras'da bulup da onu tatmin etmeyen şey Hegel üzerinde etkindir. Çünkü ona göre Anaxagoras'da, ilkenin kendisi değil; ilkenin somut doğa üzerindeki işleyişi eksik bırakılmıştır. Çünkü her ilke olarak adlandırılan şey, yani *arkhe*, esas itibarıyla soyut kalandır ve doğa bu ilkenin gelişimi veya akıldan neşet eden bir mekanizma olarak anlaşılabilir. Hegel, o nedenle bu soyut ilkenin geçirdiği momentleri tarih felsefesi üzerinden anlayabileceğimizi göstermek ister. Ve tam bu noktada aklın dünyayı yönetişine dair izahlarına geçer. Bu izahın en yetkin ifadesini, dini hakikat formunda bulabileceğimizi söyleyen düşünür; dünya, tesadüfi olayların ve harici rastlantısal birtakım nedenlerin eline bırakılmamıştır; bilakis bir öngörü⁴⁴ yönetmektedir dünyayı diyerek sonuçlandırır. Bu öngörünün, dünyada cereyan eden hadiseleri yöneten Tanrısal bir öngörü olarak sözü edilen ilkeye, *arkheye* denk düştüğünü belirtir. Çünkü ona göre Tanrısal öngörü, sonsuz kudretine mutabık olarak dünyanın mutlak aklı nihaî ereğini gerçekleştirme amacına sahip bir bilgeliktir. Tarihi açıklamak demek, bu noktada insanların tutkularını, dehalarını ve müessir kudretlerini ortaya fâş etmek demektir; fâş etmek demektir çünkü bunlar, öngörü tarafından gözlerimizin eriminden uzak olacak şekilde belirlenmişlerdir. İşte Hegel bunu, 'öngörünün planı'⁴⁵ [*der Plan der Vorsehung*] olarak tarif eder.

Bu noktaya, benzer bir yerden Kempf de dikkat çekerek Hegel'in tarih anlayışının, "tanrısal öngörü-teleolojisinden [*Vorsehungsteleologie*] ödünç alınmış bir fikri muhteva ettiğini"⁴⁶ belirtir. Kempf'e göre, Hegel'in kullanmış olduğu bu politik erekçilik, dünya tininin tarihi sürecinin, insanlığa sürekli daha fazla özgürlük getirecek şekilde yol almasını kapsamaktadır.

İmdi Stoacı *providentia* kavramı ile Hegel'in *aklin hilesi* kavramı bu noktada kesişmektedirler. Öncelikle söz konusu her iki kavramın etimolojik olarak benzerliğine dikkat çekmek isteriz. *Pro + videre*: ön + görüş; *vor + sehen*: ön + görmek. Semantik olarak da bu kavram çifti, dünyanın gidişatında, evrenin yasında saklı olan bir gücü işaret etmektedir. Her iki kavram, aynı şekilde dünyayı iyiye, güzele, özgürlüğe, ahenge vardırarak şekilde idare etmektedir. Yine mezkûr her iki güç, insanlara gâib olarak işleyişini sürdürmektedir. Yine her iki kavram, Seneca'dan yapmış olduğumuz iktibaslardan da görüleceği üzere 'birey olarak insan' ile doğrudan ilgilenmemektedir. Birey olarak

⁴⁴ Sözcük bizzat Hegel'in kendisi tarafından vurgulanmıştır. Bk. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 8.

⁴⁵ Vurgu yine Hegel'e aittir. Bk. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 8. Yine aynı eserde bk. 20.

⁴⁶ Larsen Kempf, "Schicksal, Vorsehung und Kontingenz als politische Motive- Zur Wirkmächtigkeit von Geschichtsmetaphysik", *Zeitschrift für Politik*, 59/1 (2012), 32.

insanın münferit çıkar ve tutkularından kaynaklı felaketler ve zor durumlar, bu iki güce tahmil edilmemelidir. Seneca'nın yukarıda yer verdiğimiz Roma İmparatorluğu'nun uygarlık getiremediği göçebe kavimlerin duçar olduğu güçlükleri haklı çıkartırken sergilediği düşüncesi, Hegel'in söz konusu eserinin ilerleyen dördüncü bölümünde Hıristiyan Germen Dünyanın unsurlarını anlatırken kullanmış olduğu şu ibare ile nasıl da örtüşmektedir:

“Bireyleri ve halkları, kendi felaketlerini, bahtsızlıklarını en büyük talihlilik, bahtiyarlık olarak görürken ya da tam tersi bu bahtiyarlık hallerine karşı bir felaketmişçesine mücadele ederken buluyoruz. *La verité en la repoussant, on l'embrasse*.⁴⁷ Avrupa bu hakikate, pek çok defa yalpalayarak vardı. Tam anlamıyla öngörünün hüküm sürdüğü işte bu ilerleyişti; ki bu ilerleyişin içinde öngörü; halkların felaketlerinden, acılarından, tikel amaçlarından ve bilinçsiz arzularından geçerek kendi mutlak amacını ve saygınlığını icra eder.”⁴⁸

İrdelemeye çalıştığımız problematiğe bir başka perspektiften daha yaklaşıp iddiamızı kuvvetlendirebiliriz: Almanya'da 1986-1988 yılları arasında 'Nasyonal Sosyalizmin sebep olduğu acıların, kurbanların kefareti' mihverinde yürütülen, hararetli tartışmalara ve hatta Habermas'ın da dahil olduğu pek çok düşünürün adeta karşılıklı makale düellosuna neden olmuş “tarihçiler kavgası [*Historikerstreit*]” bahsi, ele aldığımız konuya örnek gösterilebilir. Bu tartışma, başka bir çalışmaya merkez teşkil edebileceğinden biz, sadece bu bağlamda yazılmış Eilert Herms'in makalesindeki kendi iddialarımızı kuvvetlendirebilecek noktalara temas edeceğiz. Herms, “*Tarihte Suç/luluk*” adlı çalışmasında şunları söylemektedir:

“Tarihte, gerçekten de insan eylemleri ile onların neden oldukları sonuçlar arasında kurallı-düzenli bir bağlılık/örüntü hüküm sürmektedir; ancak bir bağlılık/örüntü daha vardır ki o, bireyin ferdi *kaderini/alın yazısını* aşarak bütüncül bir sosyal sistem içerisinde toplumun *kaderine/alın yazısına* bağlanır. [...] Bütünün kaderi/alın yazısı tesadüfi, rastlantısal olarak husûle gelmez; bilakis kurallı ve düzenlidir. Tek tek bireylerin eylemlerinin sonuçları olarak değil; bir iştiraki oluşturan tüm bireylerin eylemlerinin sonuçları olarak kendini gösterir. Bütünün bu *kaderi/*

⁴⁷ Hegel'in kullandığı Fransızca deyiş: “Hakikat, sen onu iterken, o seni kucaklayıverir.”

⁴⁸ Hegel, Vorlesungen über die *Philosophie der Geschichte*, 183.

alinyazısı, onların bireysel amaç ve niyetlerini aşkın ve onlardan habersiz cereyan eder. Bu nedenle o, bireylerin planlarının içeriğinden oluşmaktan çok, tarihteki tüm öznelerin bütünselliğini aşan 'başka' bir öznenin planından ibarettir: *Tanrı'nın planı* yahut öngörünün planı. Bu telakki, Grek felsefesinin son dönem temsilcileriyle özellikle de Stoa düşüncesiyle örtüşebileceği gibi daha çok Avrupa Aydınlanmasının geç dönem düşünürleri ile yakınlık arz eder. Bu mesele, 17 ve 18. Yüzyıl klasik düşünürlerinden itibaren Hegel de dahil olmak üzere 'görünmez el', 'akıl hilesi' gibi parola sözcükler, ama daha çok da geleneksel 'tanrısal öngörü [Vorsehung]' kavramı yordamıyla soruşturulmuştur [...]"⁴⁹

Görüldüğü üzere Herms'in ifadelerinde, özellikle bizim de vurgulamaya çalıştığımız sözcüklerden anlaşılacağı üzere tarihteki bireysel amaç ve niyetlerden başka bir de tarihe içkin ama insanlardan bağımsız olduğu iddia edilen bir mutlak güç, kudret bulunmaktadır. Tarihin seyri, aslında o gücün egemenliğinde ve tarihe konu olan öznelerin bilgi sahasının tamamen dışında ilerlemektedir. Dikkat çekici bir nokta da yine Herms'in bu anlayışı çözümlerken Stoa düşüncesine atfı yapmasıdır.

Elbette bu noktada Fukuyama'nın ünlü "tarihin sonu" düşüncesine temas edilebilir. Ancak Hegel'de tarihin sonu kavramı, kendi içinde yaşadığı çağa kadar süren bir tarih felsefesi telakkisinin vardığı noktayı betimlemektedir. Fukuyama'nın Hegel'e dayandırarak vaz' ettiği 'evrensel tarihin, liberalizmin zaferi ile sonuçlanacak yönde ilerleyiş' fikri, Hegel'den doğrudan çıkarılabilecek sonuç değildir. Hegel bunu kendi metninde "işte bu biçimsel mutlak ilkeyi izleyerek tarihin son kesitine, yani günümüze, şimdiki dünyamıza varıyoruz" diyerek ifade etmektedir. Bu nedenle, Nahm bu temayı işleyen makalesinde Fukuyama ve Kojeve'nin tarihin sonu kavramının bu şekilde 'aşırı yorumunun' Hegel'e dayandırılmasının şaşkınlık verici olduğunu belirtir.⁵⁰ Fakat şunda

⁴⁹ Eilert Herms, "Schuld in der Geschichte: Zum Historikerstreit", *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 85/3 (1988), Mohr Siebeck Verlag, 357,358.

⁵⁰ Nahm, "Hegels Begriff der List", 331. Bu tartışma, Marxist literatürün de dahil edileceği başka bir çalışmayla ancak kapsamlı bir şekilde incelenebilir. Hegel'in bu kavramı Kant'ın tarih felsefesine dair düşüncelerinden aldığına dair önemli çalışmalar da mevcuttur. Fakat ona dair yazılmış eserler bulunmakla birlikte bu, daha müstakil bir çalışmanın konusudur. Bu meydana bk: Otfried Höffe, "Einführung", *Immanuel Kant - Schriften zur Geschichtsphilosophie*, haz. Otfried Höffe, (Berlin: Akademie Verlag, 2011), 14. Tarihi, özgürlüğün ilerleyişi olarak tasvir edildiği yerde Hegel'den önce Kant'ın böyle bir yorumunun olduğuna dair aynı eserde bk. s. 16. Yine bu kavramın ışığında Kant'ın Hegelci değil, Hegel'in Kantçı olduğuna dair anekdot için bk. Höffe, "Zum ewigen Frieden, Erster Zusatz", *Schriften zur Geschichtsphilosophie*, 162.

bir şüphe yoktur: doğada somutlaşarak kendine yabancılaşan evrensel tin, dünya tarihinde çeşitli evrelerden geçip gelişerek kendi nihai amacına ve yine kendinde amaç olarak kendinin bilgisine ve bilincine yol almaktadır. Böylece tin, özgürleşecektir. Bu, Tanrısal öngörünün insanlardan gizlenmiş olan ilkesinin gereğidir. Dolayısıyla Hegel'in öngörüsü ile Stoacı öngörü; fertlerin ve maruz kaldıkları zulmün yok sayılması, tarih içerisinde daha iyiye, özgürlüğe ve uyumlu amaçlılığa göre seyretme çerçevesinde uyuşmaktadır. Her ne kadar başka bir kapsamlı tartışmanın konusu olarak Hegel, Stoa düşüncesini 'gevezelik' ve 'can sıkıcı'⁵¹ olmakla eleştirmiş olsa da.

Değerlendirme

Yukarıda Hegel'in suskunluğu ile betimlemeye çalıştığımız soruların cevaplarına geçmeden önce, daha fazla akli olmaya giden bir süreç içerisinde kurgulanan ilerlemeye dayalı tarih fikrinin Tanrısal öngörü ve Tanrısal akıl ile dolayımlanması rahatsızlık verici olduğunu düşündüğümüzü belirtelim. Bu, Tanrı'nın haklı çıkarılmasından[teodike] çok, haksız çıkarılmasına varacaktır. Zira tarih içerisinde olup biten hadiseler, acılar, zulümler gözden uzak tutulamaz. Soykan'ın makalesindeki mühim soru o nedenle oldukça yerindedir:

"Ama dünya tarihinin bu dramatik, şairane tasviri, bizde bıraktığı estetik hazın dışında, tarihin yalın, olabildiğince nesnel bilgisi bakımından bizim için neyi dile getirir? Belki de bu soruyu Hegel'e sormak uygun değildir. Ama başka eleştirici bir soru burada sorulmalıdır: Dünyada onca zulüm, onca kıyım sahnede iken ve *bu tüyler ürpertici tablonun* ardında

Yine aynı kavram bağlamında Hegel ve Kant'ta "insanın amacı" ile "doğanın amacı" arasında mevcut karşıtlığın betimlenişi için bk. Walter Jaeschke, "Die List der Vernunft", *Hegel-Studien* 43 (2008), Felix Meiner Verlag, 94.

Türkçede ise bk. Doğan Özlem, "Kant'ın Tarih Anlayışı: Hipotetik Tarih", *Kant Üstüne Yazılar*, (İstanbul: Notos Kitap, 2015), 54. Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 126 ve 128.

⁵¹ Hegel, Stoa düşüncesine, bilhassa etiğine dair olumsuz bir kanaat sahibidir ve onlardaki ahlaki özgürlük fikrinin, kavram halindeliktan öteye geçemeyen, dışa ait nesneye yönelimden kendini soyutlayarak yine kendi içine dönmüş içeriksiz, cansız, soyut bir belirlenim olduğunu ifade eder. Stoa ahlakındaki bu belirlenim yani "düşüncede özgürlük, kendi geçekliği içerisinde yalnızca saf bir düşünmeden ibarettir; yaşama dolu değildir. Bundan ötürü de salt bir özgürlük kavramıdır, yaşayan bir özgürlük olamamıştır. [...] Stoacıya neyin iyi, neyin doğru veya neyin bilgelik neyin erdem olduğu sorusunu yönelttiğimizde, düşüncenin kendi içinde yine kendi kendine eşitliğinden [yani kaplamsal olarak içlemsel değil (benim yorumum)] başka bir genişleme/açılma bulamayız. Bu hal, çok geçmeden insana bıkkınlık verir." Bk. Wolfgang Rother, "Vorlesung über Hegels Phänomenologie des Geistes", *Conexus*, Universität Zurich, 2020, 69-71. Krş. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınları, 1986), 135, 138, 293-294.

hileci bir akıl (Tanrı) varken, yine de nasıl oluyor da dünya ve dünyayı yöneten iyi oluyor? Bütün bunlar, Hegel'in hiç ağzından düşürmediği akılsallıkla nasıl açıklanabilir? İyisi mi, biz yine de kendimizi Hegel'in kurguladığı dramayı izlemeye yeniden bırakalım."⁵²

Gerçekten de Soykan'ın sorusu tüm insanlığın belki de ortak sorusudur ve cevaplanmayı fazlasıyla hak etmektedir. Kaldı ki, Hegel, dünya üzerindeki doğal felaket ve âfetleri, bir tür Tanrı'ya katılma ve yükselerek onunla uzlaşma imkânı olarak görmektedir.⁵³ Mamafih burada söz konusu olan, fâilinin bizzat tarihteki insan ve kavimlerin olduğu felaketler, zulümlerdir. Bunlardaki insan sorumluluğunu izâle etmek için tüm olup bitenlerin kefaretinin, Tanrısal akla, *providentia*'ya tahmil edilmesi ne kadar ikna edici olabilir? Ama Hegel'de, suskunluğunun dışında buna bir cevap bulabileceğimizi zannetmiyoruz. Suskunluğu çünkü, Susan Buck Morss'un da işaret ettiği gibi Hegel yaşadığı dönemde pekâlâ haberdar olduğu Saint Domingue'deki plantasyon kolonilerinde emeklerizorlasömürülerekçalıştırılan kölelerin isyanını görmezden gelmiştir.⁵⁴ Oysa evrensel tarih idesi, Tanrısal öngörü uyarınca özgürleşme yolunda giden bir süreci işaret ediyorsa Hegel'in, kölelerin bu özgürleşme eylemlerini tarih felsefesinin uğraklarından biri kılması gerekiyordu. Lakin 1791'de koloni ayaklanması ile başlayarak 1805'de Haiti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu özgürleşme çabasına, dahası zulme uğrayanların bu efsanevi direnişine, Avrupa entelijansiyası kulak tıkamıştır. Hâlbuki aşağı yukarı aynı yıllarda Fransız İhtilali gayet coşkuyla karşılanmıştı. Üstelik 1792'den beri Avrupa'da yayınlanan ve Hegel'in de düzenli okuyucusu olduğu bilinen *Minerva* adlı ünlü dergide, söz konusu Saint Domingue sömürge kolonisindeki ayaklanmaları ve beraberindeki gelişmeleri neredeyse rapor eden yazılar da yayınlanmaktaydı.⁵⁵

Hegel'in tarihteki Tanrısının öngörüsünün erişemediği Afrika topraklarında yaşayanların karakteri için şunları söylemesi boşuna değildir:

“Zencilerde,⁵⁶ karakteristik olan şudur ki; onların bilinçleri henüz, insanın kendi iradesiyle yer alacağı

⁵² Ömer Naci Soykan, “Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi” *Felsefelogos Dergisi* 9 (2000), 56.

⁵³ Naim Şahin, “Hegel Felsefesinde Kötülük Problemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 76.

⁵⁴ Susan Buck Morss, *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, çev. Erkal Ünal, (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 48. Avrupa merkezci tarih anlayışını yazarın kendi deyişiyile oymaya çalışan, adeta ezilenlerin tarihini akademik bir perspektifle inceleyerek vardığı sonuçlarla sayısız tartışma ve ihtilafa konu olmuş bu eserin Türkçeye kazandırılmış olması takdir edilesidir.

⁵⁵ Buck Morss, *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, 57, 71 ve 72.

⁵⁶ *Neger* sözcüğünü Hegel kendisi kullanmaktadır. Ancak ben, Hegel'in alıntısı dışında metinde buradan sonra “siyahi” sözcüğünü kullanmayı tercih edeceğim.

ve içinde özünün tecessümüne sahip olabileceği Tanrı, yasa gibi herhangi sağlam temele sahip bir nesnellik tezahürüne erişmemiştir. Afrikalı; ayrımsız, gelişmemiş ve güdük tekdüzeligi/standartlığı içerisinde tek halindeki evrenselliği ile özsel evrenselliği arasındaki bu ayrıma henüz varmamıştır. Bundan ötürüdür ki, kendi olmağına karşı durabilecek daha başka ve yüce bir varlığın bilgisi onda tamamen eksiktir. Daha önce de söylendiği üzere zenci, tüm vahşiliği ve azgınlığı ile doğal insanı [doğa halindeki insanı] temsil eder. Zenci karakterini doğru bir şekilde kavrayabilmek için ondan tüm saygıdeğerliği, tüm ahlakılığı ve his adını verebileceğimiz şeyleri soyutlamak gerekmektedir. Hal böyle olduğunda onda insanlık namına anılabilecek bir şey bulmak kâbil değildir.”⁵⁷

Anlaşıyor ki, Hegel, “siyahileri” evrensel tarihinin ve tanrısal öngörüsünün dışında tutmaktadır.⁵⁸ Ama o “siyahiler,” tam da Hegel’in kurguladığı biçimsel tarih felsefesine denk düşecek şekilde özgürlüklerini elde etmek için çabalamışlar ve bunda muzaffer de olmuşlardır. Fakat bu tarihi gelişme, tanrısal öngörünün hesap edemediği şekilde mi vuku bulmuştur? Yahut kolonilerdeki “siyahiler” tam da emek sömürüsüne ve zulme başkaldırıp, kendi özgürlüklerini ve dolayısıyla tanınırlıklarını [*anerkannt sein*] kazandıklarında aslında tanrısal öngörünün bizatihi kendisi *sub specie aeternitatis* olarak mı tecelli ediyordu? Veya sözü edilen kolonileştirme faaliyetleri gibi muhtelif felaket ve zulme maruz kalan insanların Stoacı *providentia* öğretisi gereğince Tanrı tarafından teskin ve tezkiye edilişi, ancak onun “*providentia* tekil fertlerle değil, tümel insan soyuyla ilgilenir” hükmü muvacehesince mi mümkündür? Başa gelen bu tür durumlar, yine Stoacı *providentia* öğretisi gereğince, doğrudan iyi insanlar olduğumuzdan ötürü mü gerçekleşmekte ve yine *providentia*, bu olaylar sayesinde erdemimizi mi sınamaktadır? Sanırım bu soruların cevabı, ancak dünyanın kendinde kötü, kusurlu bir yer oluşuyla çözülebilir ancak bu,

⁵⁷ Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 50. Ama aynı eserde “siyahilerin” Amerika’ya çalıştırılmak için götürülüşü haklı çıkartılırken, onların Avrupa kültürünü kabul etmede Kızılderililerden daha başarılı (!) olduğunu söylemekte hatta “siyahilerin” bazılarında din adamlığı ve kınakına bitkisini tedavi maksatlı kullanmak gibi buluşlar neticesinde hekimlik gibi becerilerin görülebileceğini (!) söylemektedir. Bk. 44.

⁵⁸ Boşuna değildir Bernasconi’nin Hegel için söylediği şu ibare: “Hegel’in çözümlemesinde Afrikalılar özgürlük fikrini ancak Avrupalılar tarafından köleleştirilerek öğrenebilirler.” Bk. Robert Bernasconi, “Hegel Ashanti Mahkemesinde”, çev. Zeynep Direk, İsmail Esiner vd. *İrk Kavramını Kim İcat Etti?* haz. Zeynep Direk, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 89.

mevcut teodise tartışmalarını ve argümanlarını hesaba katan daha kapsamlı bir çalışmaya konu edilebilir ancak.

Sonuç

Stoacı *providentia* ile Hegelci *aklın hilesi* kavramlarını tarassut altına almaya çalıştığımız bu makalede her iki kavramın pek çok yönden benzerliklerine işaret ettik. Her iki kavramın, tarihin seyrindeki gelişmeleri belirli bir merkez odağında etüt eden tarih felsefesi perspektifinden tazammunlarını göstermeye çalıştık. Özellikle soruşturmaya konu ettiğimiz söz konusu Tanrısal öngörü ve Tanrısal akıl kavramlarının Hegel'in tarih felsefesi çerçevesinde bir tür kötüye kullanım taşıdığını belirtebiliriz.

Failinin doğrudan bireyler yahut tarih içindeki milletlerin olduğu bir takım tarihi yaşanmışlıklar ve zulümlerin Tanrısal öngörünün veya Tanrısal aklın egemenliğinde icra edildiği fikri tatmin edici görünmemektedir. Bunlar metin içerisinde de irdelendiği üzere tarihi figürlerin aklanmasından ve temize çıkartılmasından başka bir sonuç vermeyecektir. Yine bu *mekanizmanın* kendisini insanlardan gizli tutarak işleyişe açması ve *gizli bir elmiş* gibi yönetmesi merkezinde etüt edilecek tarih bilinci, ancak mütegalibeleri tahkim etmeyi sağlayacaktır. Üstelik bu, bizi, gerek Stoa düşüncesinde gerekse Hegel'in tarih felsefesinde söz konusu aşkın gücün, insan teklerinin maruz kaldıklarına karşı kayıtsız kaldığı ve bunları onlara bir tür ahlaki olgunlaşma ve erdemliliğini takdim etme fırsatıymış gibi sunduğuna yönelik bir telakkiyi kabul etmeye zorlayacaktır. Bu ise, şöyle bir cepheden yöneltilecek soruya karşı savunmasız kalacaktır. Tanrı insanlarla tekil olarak değil tümel olarak ilgilenir ve bu nedenle birey değil tür/soydur önemli olan; eğer öyleyse tarih içerisindeki mezkûr tinin taşıyıcısı veya aklın temsilcisi olan şanlı, muzaffer, büyük ünvanlı bireylerin seçilimi kim tarafından ne şekilde gerçekleşmektedir? Diğer taraftan buradaki uçurum, Tanrı'ya ve/veya Tanrısal akla katılmak ile aşılacak gibi de görünmüyor. Dahası, zulme ve gadre uğrayanlar ve bundan ötürü özgürlük ve kurtuluş çabası gösterenlerin, Hegel'in tinin özgürleşmesine giden yolunda neden görmezden gelindiğini de cevaplayamamaktadır. Bunların daha ötesinde, yine bu mezkûr aşkın gücün dünyayı daha iyiye, daha güzele, daha fazla uyuma ve daha fazla özgürlüğe ilerlettiği iddiası ise, tarihi yaşanmışlıklar göz önüne alınacak olursa hem Stoa düşüncesinde hem de Hegel'de safdilce bir inanıştan ileri geçemeyecektir.

Kaynakça

- Akoğlu, Sabriye. *Cicero'da Tanrı, İnanç ve Yazgı - Özgür İstenç'te Assensio'nun Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Avineri, Shlomo. "Tarih: Özgürlük Bilincine Doğru İlerleme". çev. Güçlü Ateşoğlu. *Tarih Felsefesi*. haz. Güçlü Ateşoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2012, 219-246.
- Bernasconi, Robert. "Hegel Ashanti Mahkemesinde". çev. Zeynep Direk, İsmail Esiner vd. *İrk Kavramını Kim İcat Etti?* haz. Zeynep Direk. İstanbul: Metis Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Cicero. *Tanrıların Doğası*. çev. Çiğdem Menzilioğlu. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2012.
- Çağlar, Ahmet Faruk. *Stoacı Oikeiosis Öğretisi*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Enders, Markus. "Das Schicksal in der Antike und seine Bedeutung für das Machbarkeitsdenken heute". *Imago Hominis* 18/2 (2011). Wien: Imabe Institut, 121-136.
- Fichte, Joerg O. "Providentia – Fatum - Fortuna". *Das Mittelalter* 1/1(1996). Akademie Verlag, 5-20.
- Gökberk, Macit. *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Hegel, G. W. F. *Eserlerinden Seçmeler*. çev. Nejat Bozkurt. Ankara: Sentez Yayıncılık, 10. Basım, 2014.
- Hegel, G. W. F. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. haz. F. Brunstäd. Leipzig: Reclam Verlag, 1924.
- Hegel, G. W. F. *Tinin Görüngübilimi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1986.
- Herms, Eilert. "Schuld in der Geschichte: Zum Historikerstreit". *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 85/3 (1988). Mohr Siebeck Verlag, 349-370.
- Höffe, Otfried. "Einführung". *Immanuel Kant - Schriften zur Geschichtsphilosophie*. haz. Otfried Höffe. Berlin: Akademie Verlag, 2011.
- Jaeschke, Walter. "Die List der Vernunft". *Hegel-Studien* 43 (2008). Felix Meiner Verlag, 87-102.
- Kant, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*. haz. Karl Vorländer. Leipzig: Felix Meiner Verlag, 5. Basım, 1922.
- Kara, Aysun. *Seneca'nın Epistulae Morales'inde Fatum, Providentia ve Fortuna Kavramlarının Çözümlemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kempff, Larsen. "Schicksal, Vorsehung und Kontingenz als politische Motive- Zur Wirkmächtigkeit von Geschichtsmetaphysik". *Zeitschrift für Politik* 59/1 (2012), 24-38.
- Molacı, Melike. "Stoa Felsefesinde 'Doğaya Uygun Yaşama'nın Anlamı". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 29 (2020), 201-218.
- Morss, Susan Buck. *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*. çev. Erkal Ünal. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Nahm, Kiho. "Hegels Begriff der List". *Tijdschrift voor Filosofie* 78 (2016), 329-364.
- Niji, Yoshihiro. "Hegels List der Vernunft und die zweckmässige Tätigkeit". *Hegel Jahrbuch* 1 (2012), De Gruyter Verlag.
- Özkan, Elif Burcu. "Seneca'nın Tanrı Anlayışı". *Filiz Öktem Armağanı* (içinde). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014.
- Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap, 3. Basım, 2016.

- Özlem, Doğan. "Kant'ın Tarih Anlayışı: Hipotetik Tarih". *Kant Üstüne Yazılar*. İstanbul: Notos Kitap, 2015.
- Reuter, Ursel Wicke. *Göttliche Providenz und menschliche Verantwortung bei Ben Sira und in der Frühen Stoa*. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 2000.
- Rother, Wolfgang. "Vorlesung über Hegels Phänomenologie des Geistes". *Conexus*. Universität Zurich, 2020. (doi.org/10.24445/conexus.lib.02)
- Seneca. *Ahlaki Mektuplar – Epistulae Morales*. çev. Türkan Uzel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım. 1999.
- Seneca. *De Providentia – Tanrısal Öngörü*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Soykan, Ömer Naci. "Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi". *Felsefelogos Dergisi* 9 (2000), 47-64.
- Şahin, Naim. "Hegel Felsefesinde Kötülük Problemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 71-83.
- Wildberger, Julia. *Seneca und die Stoa: Der Platz des Menschen in der Welt*. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 2006.